

EL TRACTAT DELS PIRINEUS I ELS ORÍGENS DE LA GEOGRAFIA MODERNA

Agustí Alcoberro

Museu d'Història de Catalunya – Universitat de Barcelona

RESUM: La noció de frontera d'estat, i la seva fixació física, viuen una empenta destacada a partir del segle xv. La frontera, concepte i realitat, es consolida en paral·lel a un procés de llarg abast: el de la construcció de l'estat modern. Com sabem, aquest procés comporta la creació d'uns instruments centralitzats de recaptació d'impostos per a la guerra d'estat. Però també implica el sorgiment d'uns mecanismes d'identitat col·lectiva, que generen un sentit de pertinença.

PARAULES CLAU: Geografia, clàssics, frontera, identitat, estat.

La noció de frontera d'estat, i la seva fixació física (i fins i tot psicològica), viuen una empenta destacada a partir del segle xv. La frontera, concepte i realitat, es consolida en paral·lel a un procés de llarg abast: el de la construcció de l'estat modern. Com sabem, aquest procés comporta la creació d'uns instruments centralitzats de recaptació d'impostos per a la guerra d'estat. Però també implica el sorgiment (o el desenvolupament) d'uns mecanismes d'identitat col·lectiva (i d'alteritat respecte als altres grups), que generen un sentit de pertinença.¹ La geografia, juntament amb la cartografia d'estat, es mostra des dels inicis d'aquest procés com una eina especialment útil en ambdós sentits. D'una banda, perquè el coneixement sistemàtic del territori –de les seves característiques físiques, de les comunicacions, de la distribució territorial de la població i la riquesa, etc.– resulta clau a l'hora d'optimitzar la pressió fiscal i les empreses militars. D'altra banda, perquè, com la història, la geografia és un poderós instrument de creació d'identitats. En el tema de la frontera, a més, la geografia pot generar un discurs simbòlic d'un alt valor polític, que legitimi les reivindicacions territorials dels estats.

A Catalunya, la disputa territorial es va centrar, tot al llarg de l'edat moderna, en dos àmbits molt precisos. El primer és la frontera amb el Regne d'Aragó, que els aragonesos situaren en la línia Noguera Ribagorçana – Segre (que és de fet la frontera política), mentre que els catalans ubicaren a la ratlla del Cinca (frontera religiosa, fins fa uns pocs anys). El segon àmbit, que ara ens interessa desenvolupar, és el de la disputa territorial amb el Regne de França. Com veurem, en aquest cas, el debat geogràfic es troba totalment imbricat amb el conflicte politico-militar. Així, alguns dels millors textos sobre aquesta temàtica es produeixen arran de les dues ocupacions franceses dels comtats de Rosselló i Cerdanya: la de 1463-1493 i la iniciada amb la Guerra dels Segadors i segellada al Tractat dels Pirineus (1659).

En aquesta intervenció analitzem les aportacions dels geògrafs catalans dels segles moderns al debat sobre la frontera nord de Catalunya. En aquest sentit, distingim tres grans etapes pel que fa a la conformació del pensament geogràfic català. Són, respectivament, la dels primers autors humanistes, a la segona meitat del segle xv; la dels creadors de les primeres històries nacionals de Catalunya, a les darreres dècades del segle xvii, i la dels autors que escriuen amb posterioritat al Tractat dels Pirineus, tot qüestionant la validesa de la nova frontera. Si més no en els dos primers casos, com veurem, la veu dels autors rossellonesos resulta particularment compromesa.

La geografia humanista i la catalanitat dels comtats

Com ja hem assenyalat en una altra ocasió,² la geografia neix com a disciplina autònoma en terres catalanes durant la segona meitat del segle xv. I ho fa en l'àmbit de la primera generació d'humanistes catalans, i des d'una inequívoca influència italiana.³ La combinació dels diversos ingredients que van donar lloc a la ruptu-

1. Esmementem, entre d'altres: Jean-Philippe GÉNET, *L'État moderne: genèse, bilans et perspectives*. París: CNRS, 1989; Charles TILLY, *Coerción, capital y los estados europeos, 990-1990*. Madrid: Alianza ed., 1992. Per al cas català, vegeu: Antoni SIMON, *Construccions polítiques i identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'estat modern espanyol*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005; Joaquim ALBAREDA (ed.), *Una relació difícil. Catalunya i l'Espanya moderna*. Barcelona: ed. Base, 2007; Xavier TORRES, *Naciones sin nacionalismo. Cataluña en la Monarquía Hispánica de los Austrias (siglos XVI – XVII)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2008.

2. Agustí ALCOBERRO (ed.), *Identitat i territori. Textos geogràfics del Renaixement*. Barcelona: Eumo ed. – Universitat de Barcelona, 2000.

3. Mariàngela VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle xv. Repertori bio-bibliogràfic*. Barcelona: Curial, 1993; Agustí ALCOBERRO, «L'humanisme català en temps dels Reis Catòlics», dins Luis RIBOT, Julio VALDEÓN, Elena MAZA

ra humanista –la fixació del mètode filològic, amb totes les seves implicacions, el salt de la «imitació mecànica» a la «imitació creativa» dels clàssics, l'extensió del sentit del temps i de la cronologia, entre d'altres– van donar una nova rellevància a la descripció i l'anàlisi de l'espai.

Així, Joan Margarit i de Pau (Girona 1422 – Roma 1484), successivament bisbe d'Elna, de Girona i cardenal, i ambaixador de tres reis catalanoaragonesos a Itàlia, és l'autor de la primera reflexió catalana de tipus geogràfic. L'escriu al seu *Paralipomenon Hispaniae libri decem*, que redactà a partir del 1465 i que tan sols veié la llum un segle més tard.⁴ Un dels capítols introductoris del text (*De terra Ruscilionis an sit in Hispania*)⁵ es dedica justament a vindicar la catalanitat –o, si es vol, la hispanitat– del Rosselló. El text agafa més importància si es té en compte la vinculació de l'autor al Rosselló –que ell mateix recorda en afirmar que «vaig ser-hi destinat i vaig ocupar-ne la seu episcopal durant vuit anys», entre el 1453 i el 1461– i la situació d'ocupació militar per part de França que aleshores patia el territori.

En aquest passatge, Margarit situa la frontera entre Hispània i la Gàl·lia a la font de Salses, com sostenen, segons ell, «molts escriptors antics» i «la creença comuna de la gent». En aquest sentit, el gironí recorre a diversos arguments. El primer és l'observació directa. Margarit recorda que del Canigó («anomenat *Cano* per la seva blancor») n'arrenquen dues serralades: l'una, les Alberes, «arriba fins al mar, prop del temple de Venus»; l'altra, les Corberes, «tot passant per moltes viles, arriba fins a la font de Salses». Entre la una i l'altra, afegeix, «hi ha la província del Rosselló».

La segona línia d'argumentació és la historicodocumental. Margarit recorre al *Llibre dels Concilis* per situar a l'antiga Illibera, que identifica amb la vila del Voló («el terme de la qual és inclòs dins d'Hispània»), el lloc on es produí «el primer concili cristià d'Hispània». També esmenta Estrabó, per situar els trofeus de Pompeu, límit històric entre Hispània i la Gàl·lia, «més enllà del temple de Venus, prop del lloc del Pirineu que forma un promontori que parteix del massís del mont *Cano*, que és al Pirineu, fins a la fortalesa de Leucata i es desvia cap a la font de Salses»: en definitiva, a la serralada de les Corberes.

Un tercer àmbit d'exploració és l'etimològic. Així, el cardenal deriva el topònim Elna del nom d'Helena, mare de Constantí i àvia de Constant, tot deixant oberta, però, la qüestió de si el nét o l'àvia en foren els fundadors.

Gairebé coetani de Margarit, però amb un plantejament ben diferent, trobem Jeroni Pau (Barcelona 1458 – 1497), que estudià a Bolonya i residí a Roma entre el 1475 i el 1492, protegit per Roderic de Borja, i fou canonge de Vic i de Barcelona. Tot i que podríem esmentar-ne altres textos, la seva aportació geogràfica fonamental és *De fluminibus et montibus Hispaniarum libellum*, obra que constitueix el primer diccionari geogràfic de la Península Ibèrica.⁶ Aquesta peça, inspirada en el conegut text de Boccaccio, va ser redactada vers el 1475 i editada a Roma, probablement el 1491. L'obra és dedicada al llavors cardenal Roderic de Borja.

El text de Pau, que residia a Roma i escrivia des d'una voluntat erudita i, diguem-ne, cosmopolita, no té ni molt menys les connotacions patriòtiques de Margarit. Així, en la descripció dels rius ibèrics, Pau obvia els rossellonesos. I, en descriure els Pirineus, situa clarament la ratlla entre Hispània i la Gàl·lia a les Alberes. Escriu Pau: «Comencen les seves cingleres en els límits de la Gàl·lia Narbonense, a la regió de Sardona, en el promontori que en diuen *Piària*. S'estén llur front vers la nostra mar, en una extensió d'uns deu mil passos, on hi ha la ciutat dels cautilíbers [Cotlliure], en altre temps dels iliberitans [d'Elna] i dels rossellonesos [de Castellrosselló], ara empori dels perpinyanesos. Hi ha també en llur front el port de Venus [Portvendres] i el promontori de Cervera, límit de la Gàl·lia, des d'on es veuen els trofeus de Pompeu. Després també es mostra un altre promontori celebrat pels mariners, que té per nom *Crucià* [Cap de Creus] [...] D'ací el Pirineu separant-se s'eleva amunt, enlairant-se en un alt cim, que, com que és cobert de neu, és anomenat *Albera*».

Com es pot veure, l'oposició entre Margarit i Pau és total pel que fa a les grans fites frontereres. Així, el primer situa Illibera al Voló i els trofeus de Pompeu a les Corberes, mentre que el segon ho fa, respectivament, a Elna i a les Alberes. D'aquí es dedueix, doncs, que el primer situa els comtats a Hispània, mentre que el segon ho fa a la Gàl·lia. Com veurem, els termes del debat plantejat a partir de Margarit i de Pau s'havien de prolongar durant més de dos segles.

(coords.): *Isabel la Catòlica y su época*, Valladolid: Instituto Universitario de Historia Simancas – Universidad de Valladolid, 2007, vol. I, p. 757-776.

4. Robert B. TATE, *Joan Margarit i Pau cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*. Barcelona: Curial, 1976; Lluís LUCERO, «El *Paralipomenon Hispaniae* de Joan Margarit i els humanistes italians», dins Lola BADIA, Miriam CABRÉ i Sadurní MARTÍ (eds.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (segles XIII-XV). Actes del III Col·loqui «Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga»*. Universitat de Girona, 5-8 juliol de 2000, Barcelona: 2002, p. 271-283; Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL, *Joan Margarit i Pau. La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya*, Barcelona: ed. Base, 2006. Un compendi d'estudis recents a: Mariàngela VILALLONGA, Eulàlia MIRALLES, David PRATS (eds.), *El cardenal Margarit i l'Europa Quatrecentista*, Roma: «L'Erma» di Bretschneider, 2008. L'obra de Margarit va ser editada el 1545 a Granada per Sancho de Nebrija. L'editor en desconeixia, però, el nom de l'autor, per la qual cosa va ser conegut durant molt de temps com el «Gironí», o el «bisbe de Girona».

5. Seguim la traducció que en va fer Antonio Lucena per a Agustí ALCOBERRO (ed.), *Identitat i territori...*, op. cit.

6. Jeroni PAU, *Obres*, edició a cura de Mariàngela VILALLONGA, Barcelona: Curial, 1986, 2 vols.

El passatge esmentat de Jeroni Pau va ser gairebé literalment copiat per Francesc Tarafa (Llerona v. 1495 – Roma 1556), arxiver i canonge de la catedral de Barcelona, al seu *Dictionarium Geographiae Universalis Hispaniae*, redactat el 1552.⁷

L'eclosió de les geografies nacionals

El darrer terç del segle XVI i les primeres dècades del XVII viuen una autèntica eclosió de descripcions geogràfiques de Catalunya. Eulàlia Miralles ha remarcat que aquest canvi quantitatiu i qualitatiu té una motivació directa: l'acord de la Cort General de Catalunya per crear la figura del cronista del Principat i comtats, a la manera dels que ja existien a Castella i Aragó.⁸

L'acord ha de ser considerat una reacció davant de la publicació de la primera part dels *Anales de la Corona de Aragón* de Jerónimo Zurita (1561), que van ser acusats d'excessivament aragonesistes, és a dir, de tapar les glòries catalanes en benefici del Regne d'Aragó (també a Castella van provocar una reacció molt semblant). Tanmateix, com assenyala Miralles, la constitució aprovada per la Cort General de Catalunya té un clar referent en el text legal aprovat alguns anys abans a Aragó; i també, una diferència minúscula –una coma, seguida d'una concordança de nombre– que acabà esdevenint definitiva en el tema que ens ocupa. Efectivament, la Cort General d'Aragó havia aprovat el 1547 nomenar «una persona experta, sabia y pròvida en corónicas y historias, natural del Reyno de Aragón, el qual tenga special cargo de screvir, recopilar y ordenar todas las cosas notables de Aragón».

Per la seva banda, la Cort General de Catalunya del 1564 decidia nomenar «una persona experta, sàvia, pròvida en crònics y històries naturals dels dits Principat y Comptats, la qual tinga particular càrrech de recopilar, ordenar y escriure una crònica en latí y una altra en vulgar cathalà, com a semblant Principat convé, y de totes les coses notables dels dits Principat y Comtats». Tot ens fa pensar que aquest acord, amb una referència explícita a les «històries naturals» (però també a l'ús de les llengües catalana i llatina) és el responsable directe de l'aparició, en les dècades següents, d'un gran nombre de geografies de Catalunya. De fet, la demostració de coneixements geogràfics havia esdevingut, per un elemental error sintàctic, la condició *sine qua non* per esdevenir cronista a sou del país.

Un dels primers candidats al càrrec –que, tanmateix, no va ser dotat fins a la Cort General de Felip V del 1701– va ser Antoni Viladamor (c. 1529-1585), que era arxiver de l'Arxiu Reial de Barcelona. La seva *Història general de Catalunya* és clarament deutora de la historiografia renaixentista castellana, i en particular de la *Crònica general de España* de Florián de Ocampo i de la continuació que en va fer Ambrosio de Morales. Viladamor no fa pròpiament una descripció geogràfica de Catalunya. Però sí que planteja el tema de la frontera en diverses conjuntures històriques. Així, en descriure la travessa dels Pirineus per part de l'exèrcit d'Anníbal, Viladamor distingeix «los cathalans pertusos» situats «detràs dels monts Perineos» de «la gent francesa de la Proenssa». Més endavant, citant explícitament «lo *Paralipomenon* gerundense en lo libre primer, capítol cinc», afirma la celebració d'un concili provincial a Cotlliure i l'edificació de la ciutat d'Elna en memòria d'Helena, mare de l'emperador Constantí.

El 1588 es publicà el primer volum de *De Catalonia*, obra en llatí del catedràtic d'arts i filosofia i rector de la Universitat de Barcelona Francesc Calça. Tot i que els altres quatre volums de l'obra no van ser editats, i avui ens són desconeguts, el seu text degué circular profusament de manera manuscrita. Així, fragments no impresos de l'obra de Calça són citats, entre d'altres, per Onofre Manescal, Pere Gil i Esteve de Corbera, l'autor de *Cataluña ilustrada*.⁹ En la versió del primer,¹⁰ probablement molt ajustada al text de Calça, «esta Cathalunya se à de partir en tres parts, ço és, en la Vella, que és dels monts Pyreneus fins al riu de Llobregat, prenent-lo per línia recta de la boca que entra en mar [...]; y en Cathalunya la Nova, que és lo contengut entre lo riu de Llobregat fins a la ralla de Aragó y València; la tercera part són los apèndices que's són ajuntats après ab les dos».

Efectivament, aquesta tercera Catalunya està formada, segons l'autor, per tretze regions situades a banda i banda de l'eix pirinenc: «1. Vallespir, 2. la plana de Rosselló, 3. Conflent, 4. Capsir, 5. la plana de Sardanya, 6. la vall de Carol, 7. la vegaria de Beridà, 8. la Seu de Urgell, 9. la vall d'Andor[ra], 10. lo bescomptat de Castellbò, 11. lo marquesat de Pallars, 12. lo bescomptat de Villamur y 13. la conca de Orcau.»

També el catedràtic de lleis i humanitats Dionís Jeroni de Jorba es posicionà a favor de la hispanitat dels comtats. En el seu *urbis laudatio* dedicat a Barcelona, escrit en català però publicat tan sols en la seva versió caste-

7. Margarida CAMPOS, *Primera part de la 'Crònica de la Província de Cathalunya en la Citerior Spanya' de Francesc Tarafa. Les seves fonts*. Treball d'investigació inèdit, Barcelona: Universitat de Barcelona, 1995; Mariàngela VILALLONGA, «Les pays pyrénéens dans le 'Dictionarium Geographiae Hispaniae' de Francesc Tarafa (vers 1495-1556)», *Pays pyrénéens et pouvoirs centraux XVIe –XXe s.* Foix: 1993, p. 267-285.

8. Antoni VILADAMOR, *Història general de Catalunya*. Edició crítica d'Eulàlia MIRALLES, Barcelona: Fundació Noguera, 2007, 2 vol. L'estudi introductor de l'editora ocupa les pàgines 23-204 del vol. 1.

9. Obra completada pel carmelità José Gómez de Porres i editada a Nàpols el 1678. Vegeu Xavier BARÓ, *La historiografia catalana en segle del Barroc (1585-1705)*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 2005 (tesi doctoral inèdita).

10. Onofre MANESCAL, *Sermó vulgarment anomenat del sereníssim senyor don Jaume segon [...] predicat en la sancta iglésia de la insigne ciutat de Barcelona a 4 de novembre de l'any 1597*, Barcelona: 1602.

llana (1589),¹¹ escriu: «desde los Pyrineos hazia esta provincia [el Principat] moran los rosselloneses, que tienen linda tierra (la cabeça es Perpiñán); y sobre estos, a las rayzes de los montes Pyreneos (que dividen Francia de Hespaña), habitan y moran los de Conflente, possessores de grandes metales. Con esta partes susodichas y muchas villas principales se encierra esta provincia de Cataluña».

La catalanitat dels comtats és també un tema destacat en el *Llibre primer de la Història Cathalana, en lo qual se tracta de història o descripció natural, ço és de cosas naturals de Cathalunya* del jesuïta Pere Gil (1551-1622). La que ha estat considerada millor geografia moderna de Catalunya constituïa el primer volum del projecte historiogràfic de Gil i va anar acompanyada d'un segon volum, dedicat a la història política del país, i dels apunts per a la redacció d'un tercer, destinat a la seva història eclesiàstica. El text va ser redactat el 1600. El primer volum va ser editat per Josep Iglésies el 1949, i recentment ha estat objecte d'una curiosa reedició ampliada.¹²

Gil defineix, en primer lloc, les fronteres de Catalunya. I, sense entrar en la polèmica sobre els límits dels Pirineus, com veurem, afirma sense embuts: «Per part de orient, [Catalunya] està terminada ab los monts Pyreneos, o poc després d'ells. És a saber: passant una línia des de cerca del Grau, que és una entrada junt al mar, cerca de la fortaleza de Salses, per mig de la laguna que està entre Salses i Leucata; y passant cerca de Molins, Perillós, Vingrau, Tautauill, Stagell, Moyner, Calça, Marcenol, Coma, Mosset, Modejau, Coblliure, Odelló, Valedor, Fontrabiosa, etc. fins a pas de Capsir. Los quals tots són llochs de Cathaluña, és a saber, el comptat de Rosselló, que pertany a Cathaluña».

En una línia similar, Gil defineix vint-i-set comarques de Catalunya, que també anomena «climes» o «partides de terres». La descripció és en aquest aspecte, com en l'anterior, extremadament detallista, fins al punt que ens fa suposar que treballà damunt d'un mapa. De les vint-i-set comarques catalanes, Gil en situa quatre als comtats, que descriu amb els seus municipis: Salanca (amb Salses, Òpol, Sant Hipòlit, Sant Llorenç, Vespella, Vingrau, Taltaüll, Espinà, Clairà, Ribesaltes, Torrella, Vilallonga, Perestortes, Estagell, Molner, Calça, Força Reial i altres); Rosselló (amb Perpinyà, «que és la més principal vila de Cathaluña y té quatre mil casas, Canet, Cabestany, Sant Nazari, Vilanova, Trullàs, Illa, Corbera, Sant Maurici, Rodés, Vinçà, Marquesanes, Spirà, Clarà, Finestra, Joch, Fontcuberta, Santa Coloma, Hopià, Terrats, Forcat, Oriol, Homs, Bellpuig, Sauró, etc.»); Aspres (on situa la ciutat d'Elna i també Reart, Sant Esteve, Sant Cebrià, Cornellà, Bages, Valiu, Vilamulassa, Tresserres, Banyuls, Brullà, Vilaclara, Sant Genís, Palou, Argelers, Vilar, Sureda, la Roca, Sant Julià, Cotlliure, Ceret, Reiner, Rocabertí i Pertús); i encara, Conflent (amb Vilafranca, Sant Miquel, Codolet, Espirà, Fillols, Vernet, Saòria, Pi, Escaló, Junset, Bastida, Auleta, Suana, Marinyà, Anyer, Fontpedreta, Aiguatíbia, Canavella, Orellà, Èvol, Celrà, Orbanya, Mosset, Melig, Paracoll, Prada, Rià, Conat, Arbusssols, Eus, Callar i altres llocs).

La potència del discurs que vindica la catalanitat dels comtats és visible també en altres històries de Catalunya de la primera meitat del segle XVII, com ara la *Corònica Universal del Principat de Catalunya* de Jeroni Pujades, el primer volum de la qual va veure la llum a Barcelona el 1609.

Els autors rossellonesos: la recerca dels límits físics de la frontera

L'eclosió de descripcions geogràfiques realitzades al voltant del 1600 va tenir també les seves concrecions rosselloneses. Cal remarcar, en aquest sentit, l'obra de Francesc Comte *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya y Conflent*, redactada el 1586,¹³ i els passatges de caràcter descriptiu del *Summari, index o epitome dels admirables i nobilíssims títols d'honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya* d'Andreu Bosc, impresos a Perpinyà el 1628.¹⁴ Com resulta previsible, ambdós autors defensen de manera aferrissada la catalanitat (i, doncs, la hispanitat) dels comtats. Però allò que els dóna un tret distintiu especial és la recerca d'elements físics que confirmen els límits fronterers. Com veurem, Comte els cerca en l'àmbit de l'arqueologia, o més exactament de la geologia, mentre Bosc opta per la biologia.

L'obra de Comte, que era notari d'Illa, es divideix en dues parts. La primera, descripció geogràfica dels comtats, s'inicia amb una afirmació contundent: «Los comtats de Rosselló, Conflent y Cerdanya són situats dins las Montanyas Pireneas y enclosos dins dites montanyes». En el text que la segueix, Comte esmerça tots els esforços a corroborar aquesta afirmació mitjançant el recurs de l'observació directa.

La segona part resulta no menys explícita. El text es construeix sobre el diàleg entre dos pastors, anomenats respectivament Tèrmens i Rosselló. Els noms reflecteixen també els seus orígens geogràfics, ja que Tèrmens era,

11. Dionís Jeroni de JORBA, *Descripción de las excelencias de la muy insigne ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1589 (reimpressió facsimil: Madrid: Publicaciones Abella, 1988).

12. Josep IGLÉSIES, *Pere Gil S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya. Seguit de la transcripció del Llibre primer de la Història Cathalana, en lo qual se tracta de història o descripció natural, ço és de cosas naturals de Cathaluña, segons el manuscrit de l'any 1600, inèdit, del Seminari de Barcelona*, Barcelona: Quaderns de Geografia, vol. 1, 1949 (reedició ampliada: Barcelona: Societat Catalana de Geografia – IEC, 2002).

13. Francesc COMTE, *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya y Conflent*, edició a cura de Joan TRES, Barcelona: Curial, 1995.

14. Ha estat objecte d'una reedició facsimil: Barcelona – Sueca: Curial, 1974.

segons Comte, el nom antic atorgat a les Corberes, i els seus habitants «antigament éran anomenats termenesos per lo que termenaven la França, en aquesta part, ab los espanyols». No cal dir que el pastor Rosselló coincideix amb el nom del comtat i de la comarca d'on prové. Al llarg de l'obra, però, les intervencions dels dos pastors no resulten equilibrades. Ben a la inversa, el primer tan sols introdueix temes, qüestions o reflexions que donen pas a llargues exposicions de lluïment personal del segon.

Aquesta mecànica s'introdueix ja al primer capítol, «ab lo qual lo pastor Térmenes vol provar Rosselló ésser de la Gàl·lia Narbonesa». Així, Térmenes se sorprèn de les grans festes que se celebren als comtats la nit de Sant Joan, que segons els dos pastors festegen la reincorporació a Catalunya d'aquells territoris que havien estat cedits al rei de França en temps de Joan II. Térmenes cita l'argumentació coneguda sobre la pertinença dels comtats a l'antiga Gàl·lia, i ho fa recurrent als clàssics, però també als castellans moderns Florián de Ocampo i Ambrosio Morales, que situen la frontera geograhicohistòrica al cap de Creus.

Contra aquest parer, Comte basteix un força més llarg segon capítol, «en lo qual prova lo pastor Rosselló, no tan solament lo comtat de Rosselló, mes encara la França Narbonesa, ésser poblada dels hiberos espanyols, y comta los dos primers reys de Espanya». Així, tot resseguint d'una manera més o menys lliure els *Commentaria super opera auctorem diversorum de antiq̄tatibus* del falsari Annio de Viterbo,¹⁵ Comte recorda la fundació d'Hispania per part de Túbal, nét de Noè, i enalteix el paper del seu fill Iber, que hauria fundat un gran nombre de poblacions als comtats, però també al Llenguadoc, fins al Ròdan. És per aquest motiu, segons afirma, «que·ls aquitans y narbonesos, ço és los de aquestas montanyas [les Corberes], éran més semblants en lo vestir y parlar y en lo de llurs personas als espanyols, ço és, als de la nostra Catalunya, que no als francesos.»

Si aquesta arrencada promet, l'enginy de Comte s'enfila al capítol vuit, «ab lo qual se prova lo temple de Venus ésser a Fitó, y los trophéos de Pompeo al peu de la montanya de la Corbera; y Rosselló ésser antigament anomenat Ceritània, y ésser estat poblat per Hèrcules». D'aquesta tirallonga d'arguments ens interessa sobretot la «troballa» dels Trofeus de Pompeu. Com hem vist, aquest era un punt central de la polèmica fronterera, però fins aleshores cap autor no podia afirmar amb rotunditat haver-los localitzat. Comte ho fa, i amb no menys contundència de la que hem observat fins aquí. Així, l'autor assenyala una línia de més de cinquanta columnes, o potser més exactament «piràmides», que arrencarien de Cauders de Fenollet, cap d'aquest vescomtat, en direcció al mar. Amb el pas del temps, els trofeus, «de una molt gran altitud, fetas de pedras conglutinadas», haurien acabat, però, fonent-se en el seu entorn natural. I això fins al punt que els mateixos veïns de la zona i, no cal dir-ho, els observadors externs «no entenen ditas columnas sían fetas per mans de hòmens, sinó que naturaleza las ha criadas de aquella manera». Tan sols Francesc Comte, doncs, en un exercici combinat d'erudició, observació directa i fantasia, n'hauria tret l'entrellat. En aquesta mateixa línia, Comte remarca que Pompeu en realitat imità Hèrcules: aquest situà el temple de Venus a Fitó, al nord de l'estany de Salses i aquell ubicà les columnes cinquanta milles més a l'interior, però en la mateixa longitud.

Justament l'establiment precís de la frontera és el tema central del capítol nou, «en lo qual se tracta de l'antic terme de la França y Espanya, hi·s conclou ésser entre Fitó y Salces y no al cap de Creus». Situats ja els referents històrics bàsics –els trofeus de Pompeu i el temple de Venus–, només li queda confirmar una altra de les idees repetides al llarg del llibre: que el Pirineu «fineix entre Leucata y Narbona». D'altra banda, les afinitats culturals ja comentades entre «aquitans y narbonesos» i «espanyols de la nostra Catalunya» tenen encara un argument d'un gran pes simbòlic: l'existència d'una antiga llengua comuna, el llemosí, de la qual derivarien el català i l'occità moderns.

Andreu Bosc, per la seva banda, parteix dels arguments historicopolítics ja coneguts. Però allò que el fa original és la «descoberta» d'elements físics que diferenciarien la frontera històrica entre Gàl·lia i Hispania. Així, la frontera no sols hauria marcat unes diferències essencials de caràcter entre francesos i espanyols. Ben a la inversa, aquestes s'haurien estès també al regne animal. D'aquesta manera, Bosc cita una au –el francolí–, que, segons el parer general, només era possible trobar-la a Espanya. Encara més: segons Bosc, els francolins que travessaven la frontera morien tot seguit. Aquest no era, però, l'únic exemple animal. Sempre segons l'opinió de Bosc, a l'estany de Salses hi hauria un peix que només poblaria les aigües rosselloneses, i que mai no hauria traspasat, doncs, a la riba occitana. El recurs biològic remet, en última instància, a un discurs de caràcter providencialista. La frontera hauria estat fixada per Déu i tindria un contingut essencialment natural i, doncs, ahistòric i immutable.

El Tractat dels Pirineus i la justificació geogràfica de Pierre de Marca

L'article XLII del Tractat dels Pirineus (1659), que suposà l'esquarterament de Catalunya i l'annexió dels comtats al regne de França, cercà també una legitimació geogràfica i històrica de la nova frontera. Així, l'article determinà que «els monts Pirineus, que antigament havien separat les Gàl·lies de les Hispànies, limitessin en endavant un i altre regne». Com que aquest, com hem vist, no havia estat fins aleshores un límit precís, el text afirmava rotundament la fran-

15. Sobre Annio de Viterbo, vegeu: Robert B. TATE, *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Madrid: ed. Gredos, 1970; Julio CARO BAROJA, *Las falsificaciones de la Historia (en relación con la de España)*, Barcelona: Club de Lectores, 1991.

cesitat del comtat de Rosselló i la hispanitat del Principat de Catalunya. Pel que fa al Conflent i la Cerdanya, però, els límits entre els regnes havien de ser marcats estrictament per l'observació geogràfica. Així, en el mateix article s'acordava que «si alguna part o vegueria del Conflent tan sols, però no del Rosselló, es trobés situada a la part dels Pirineus que miren a Espanya, sigui del rei Catòlic; i inversament, si alguna part tan sols del comtat i vegueria de Cerdanya, però no de Catalunya, es trobés situada a la part dels Pirineus que miren a França, sigui del rei Cristianíssim».

Com és sabut, aquesta segona disputa, de to menor, es va resoldre a la Conferència de Ceret celebrada entre el 22 de març i el 24 d'abril de 1660. La representació francesa va anar a càrrec de Hiacynt Serroni, bisbe d'Orange, i de Pierre de Marca, que havia estat «visitador i administrador reial» francès a Barcelona durant pràcticament tota la Guerra dels Segadors. La representació hispànica era formada per Miquel de Salvà i Vallgornera, lloctinent del mestre racional del Principat, i pel jutge de l'Audiència de Catalunya Josep Romeu.

La figura de Pierre de Marca, que acumulà documentació de caràcter geogràfic, jurídic i historicista sobre la temàtica de la frontera durant tota la contesa, esdevé clau en la justificació teòrica del tractat. Ell mateix s'encarregà d'explicar-ho de manera sistemàtica a *Marca Hispanica, sive limes Hispanicus*, publicat a París el 1683.¹⁶

Marca entén com una conseqüència del fracàs de la Torre de Babel la formació de les «entitats nacionals». Aquesta nova realitat es conformà en «fronteres fixes i naturals» i fou obra, de fet, de la «providència de Déu».

Sobre aquests fonaments llunyans, extrets de la Història Sagrada, Marca cita, de vegades de manera forçada, els autors clàssics (Estrabó, Mela, Plini, Ptolomeu, Titus Livi) per afirmar que «tota l'extensió que avui s'estén amb el nom de comtat sencer del Rosselló fins al cim de les muntanyes, sempre fou adscrit a la Gàl·lia Narbonesa amb el complet assentiment dels escriptors antics». I encara, que «la frontera natural entre les Gàl·lies i les Hispànies són els Pirineus, que corren en contínua i mantinguda filera des del Mediterrani fins a l'Oceà».

Però Marca és prou hàbil per treure punta de les exposicions contraposades de Joan Margarit i de Jeroni Pau. Contra el primer, afirma que les seves opinions van ser purament conjunturalistes, és a dir, emmarcades en el context de l'ocupació francesa dels comtats durant la Guerra Civil catalana del segle xv. I en destaca la capacitat per crear escola. Així, els autors catalans posteriors «consideraren que seria un delictes apartar-se [de l'opinió de Margarit], tement, com és evident, que semblarien haver traït un secret de la nació per negligència, si deixaven passar aquella observació, o per impietat envers els prínceps, si deixaven que fos impugnada». Marca explicita en aquest sentit les obres de Jeroni Pujades, Francesc Comte i Esteban de Garibay. I en denuncia les afirmacions centrals de la seva argumentació: Il·líberis seria a la Bètica i no al Rosselló; la ubicació que Margarit proposa per als trofeus de Pompeu seria un invent absurd, etc.

Marca també s'oposa a la ubicació dels trofeus de Pompeu proposada per Francesc Comte. Ho fa tot responent la *Corònica Universal del Principat de Catalunya* de Jeroni Pujades. Aquest, segons afirma, «seguint un cert Francesc Comte, estima en prop de cinquanta els puigs del Pirineu, espadats a manera de columnes i disposats com la columnata d'una escena per un cert divertiment de la juganera naturalesa, però no pas del treball dels homes, que fins al poble anomenat vulgarment Caudiers hom pot veure dintre el districte de Fenollet [...], i diu que aquests eren els trofeus de Pompeu. Certament no es pot inventar res de més absurd.»

Enfront dels plantejaments del cardenal Margarit i dels seus seguidors, Marca copia literalment la definició dels Pirineus de Jeroni Pau, ja citada, a la qual atribueix tot el valor. En la reflexió de Marca, doncs, Pau esdevé la justificació catalana de la nova frontera sorgida del Tractat dels Pirineus. Una justificació que té la doble legitimitat de l'origen nacional del seu autor i de la seva condició d'erudit humanista.

Sobre aquests fonaments geogràfics i clàssics, Marca reflexiona sobre la formació de la Septimània, regió que qualifica d'origen franc. Tot esmentant un text de Lluís el Piadós, Marca arriba a la conclusió següent: «Més clarament ja no poden ser exposats els límits de la Septimània. Per un costat queda tancada per l'Aquitània, per l'altre per la Provença a l'altre costat del Roine, i per la Hispània als Pirineus». I tot seguit precisa que «les comarques del Rosselló i del Conflent foren comptades pels reis francs dintre la Septimània, i que per això havien deixat invariables aquells límits antics».

Segons Pierre de Marca, arguments geogràfics i doblement històrics (romans i medievals) confirmaven la francesitat dels comtats. Per a aquest autor, doncs, el Tractat dels Pirineus es limitava a tornar les coses al seu lloc.

La frontera als textos geogràfics catalans posteriors al tractat

La vindicació de la catalanitat dels comtats superà llargament el Tractat dels Pirineus. I encara, després del 1714, data de la pèrdua de les llibertats catalanes, mostrà expressions eficaces a l'exili. Així, Narcís Feliu de la Penya en situa els orígens històrics en època de Túbal, nét de Noè i fill de Jafet, que en fou el seu primer poblador. Aquest relat, no pas nou com hem vist, ocupa les primeres pàgines dels *Anales de Cataluña*, publicats a

16. Els fragments que transcrivim corresponen a la versió catalana de Joaquim Icart: Pere de MARCA, *Marca Hispànica (o País de la frontera hispànica)*, Barcelona: Llibreria Josep Sala i Badal, 1965.

Barcelona el 1709,¹⁷ cinquanta anys després del tractat, en una conjuntura política molt diferent: durant el domini de Carles III d'Habsburg, en plena Guerra de Successió que enfrontà Catalunya amb els Borbó de França i d'Espanya. En aquella conjuntura, per cert, la Cort General de Catalunya del 1705, convocada i presidida per Carles, es plantejà com un objectiu assolible la recuperació dels comtats, en cas d'una victòria aliada davant de les potències borbòniques.

Però Feliu es lamenta que el tema de «*la tierra que ocupa esta provincia en sus límites, y a dónde llega azia la Francia, Aragón y Valencia, ha sido muy controvertido por el poco cuidado de nuestros antiguos catalanes, que sólo supieron ocuparla y exaltarla, pero no delinearla y distinguirla, que dio motivo a varios disgustos*».

Feliu situa els límits o la frontera de Catalunya «*de Salsas al valle de Andorra hasta Cinca, y de Cinca a Ebro, río abaxo hasta bolver a encontrar a Cinca, y siguiéndole hasta el mar, por la costa hasta llegar a Salsas*».

Més enllà dels «termes», Feliu dedica un important esforç a situar el perímetre, o «circumferència», de Catalunya, que descriu d'aquesta manera pel que fa a la seva frontera nord: «*La circunferencia es, tomando la línea de Salsas, que se encamina al Perellós, d'este a Vingran, Taltaul, Astagel, Reglà, Margevol, Arbusols, Musset, Coll de Jou, Puig Valedor, Font Rubiós, Partès, Laveto Coronado; y de aquí por el Puerto del Platero sube al Puerto de Saversacorba, Martellat, Boet, Nuestra Señora de Montgarra, San Lupo, Oñá, Hares de Sus; y baxa por Bausén al Puerto de Piedras Blancas, que es la Valle de Arán; de aquí se encamina a Benavarri y a las fuentes del Cinca*». Des d'aquí Feliu continua la descripció dels límits occidentals i meridionals de Catalunya, des dels quals, recuperant la línia de la «*costa del mar, hasta llegar a Leocata y Salsas, comprendiendo todos los lugares, pueblos, ríos y montes que están en esta línea*». I afegeix encara: «*Y todo esto es Cataluña*».

La justificació geogràfica de la catalanitat dels comtats ve corroborada, en Feliu, pels arguments històrics, que abasten tots els episodis polèmics ja descrits. En especial, una altra vegada la ubicació geogràfica dels trofeus de Pompeu es converteix en un tema central. I en aquest punt Feliu recorre de nou a Francesc Comte (i, amb ell, a fra Gaspar Roig i Jalpí, autor d'una història de Girona). Ens referim, òbviament, als «*cinquenta y dos montecillos artificiales, que aún se conoce aver sido las peñas puestas con arte, una sobre otras, y formando aquellos montes o pirámides; y aunque el tiempo aya unido los peñascos, bien se distinguen los encages y divisiones de una a otra peña, aplicando trabajo. Dilátanse estos cinquenta y dos montes desde la raíz de los Pirineos en la tierra de los Fonolledas, al pie de la montaña que divide a los Corberans de los Fonolledas, y que empieza a baxar del collado de San Luis a la parte de Levante hasta el cabo de Flandi en el término de Caldes*». I afegeix encara: «*Son estos montes todos iguales, de forma piramidal, y propriamente pirámides para acuerdo, y verdaderamente trofeos*».

Davant d'arguments com aquest «*ni valen las cavilaciones, mapas equivocados y no entendidos privilegios que refieren el arzobispo Marca*» i els seus continuadors.

Els *Anales de Cataluña* de Narcís Feliu de la Penya han estat considerats, amb raó, la història oficial de la Catalunya de Carles III d'Habsburg. Amb l'ocupació borbònica del 1714, les noves autoritats van ordenar que tots els seus exemplars els fossin lliurats, i van procedir a destruir-ne els capítols que narraven els episodis posteriors a la mort de Carles II (1700).

Tanmateix, la historiografia i la cultura catalanes van tenir una important continuïtat a l'exili després de la guerra, en especial en terres de l'aleshores ja proclamat emperador Carles VI.¹⁸ I en les nombroses vindicacions de Catalunya i dels seus drets polítics que s'hi van escriure aleshores, la frontera amb França va continuar tenint-hi un paper rellevant. La convicció de la catalanitat dels comtats va ser un element comú a l'exili austriacista. Sobre un doble fonament –el passat comú i el rebuig a la dinastia borbònica–, el discurs històric, geogràfic i polític hi va reprendre els arguments que ho justifiquen.

Un autor emblemàtic, en aquest sentit, que ha estat pràcticament desconegut fins molt recentment, és Josep Plantí. Nascut a Barcelona el 1680 o el 1681, en el si d'una família de comerciants, Josep Plantí va estudiar Dret i va ser successivament professor a la Universitat de Barcelona, jutge a la Reial Audiència de Sardenya i marquès i senador a l'estat de Milà, on morí entre el 1737 i el 1744. En la seva darrera etapa va escriure *De Cataloniae Principatu* («Sobre el Principat de Catalunya»), tractat de contingut geogràfic i històric que construí mitjançant les opinions d'autors estrangers i que adreçà a l'opinió pública internacional amb l'objectiu de ressuscitar l'anomenat *cas dels catalans*.¹⁹

17. Narcís FELIU DE LA PENYA, *Anales de Cataluña*, 3 vol., Barcelona: 1709 (reedició facsímil: Barcelona: ed. Base, 1999).

18. Agustí ALCOBERRO, *L'exili austriacista (1713-1747)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2002, 2 vol.

19. En preparam l'edició de l'obra completa juntament amb Martí Duran. Els textos citats corresponen a la seva traducció. Sobre Plantí, vegeu: Agustí ALCOBERRO, «Memòria, història i pensament a l'exili austriacista. La crònica de la Guerra de Successió de Josep Plantí», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 23 (2003), II, p. 325-344; Joaquim ALBAREDA, *El «cas dels catalans». La conducta dels aliats arran de la Guerra de Successió (1705-1742)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2005, p. 219-231.

En aquest text, Plantí afirma de nou que «el Principat de Catalunya conté el comtat del Rosselló i la Cerdanya, que passà a la corona francesa només per un tractat de pau, com confirma Pierre de Marca, llibre I, capítol 3, apartat 1. El comtat del Rosselló, en la seva integritat, i tots els seus llogarrets, juntament amb el comandament suprem, van ser transferits per les condicions de pau al rei Cristianíssim i la seva propietat s'afegeix per a sempre a la corona de França. Tanmateix, forma un sol cos amb el Principat, segons que diu Mendes²⁰ sobre Catalunya capítol 1, “comprentent els comtats del Rosselló i la Cerdanya, s'estén des de la plaça de Salses fins al costat del riu Cinca davant de Fraga i des del riu Cinca fins al mar Mediterrani, i la seva longitud és de dues-centes quaranta milles, i el perímetre és de cinc-centes quatre”. Es divideix, segons Blaeu,²¹ en el lloc indicat, “en vella i nova; la vella va des dels Pirineus fins als rius Llobregat i Cardener; la nova, des d'aquests rius fins als regnes de València i Aragó”».

No cal dir, doncs, que Plantí utilitza tan sols aquells autors no catalans que expressen els arguments més favorables a la seva causa. El mateix s'esdevé en els arguments estrictament històrics. Tot plegat dona a la seva obra un cert to reiteratiu, ja que els autors que esmenta com a autoritats, com a no catalans (i, doncs, no compromesos sentimentalment amb la causa catalana) acaben utilitzant autors del país per elaborar la seva reflexió.

La reivindicació de la catalanitat dels comtats no va tenir a l'exili només unes connotacions teòriques. En la conjuntura de guerra total de 1734-1736, en el marc de la Guerra de Successió de Polònia en què s'enfrontaren de nou Felip V i Carles VI, l'exili produí diversos textos polítics de gran interès, adreçats a l'opinió pública europea. En un d'ells, *Via fora als adormits*, publicat paral·lelament en català i francès, es presentà de nou el *cas dels catalans* i es proposaren tres possibles nous escenaris polítics: el retorn de Carles a la Monarquia Hispànica; la creació d'un estat tap entre els dos estats borbònics, format pel País Basc i Navarra (amb les comarques basques franceses), Aragó, el País Valencià, Múrcia i Catalunya (amb la Catalunya Nord), i, finalment, si aquesta opció esdevenia impossible, la formació d'una «república lliure de Catalunya».²²

Creiem força provat que la consciència de la catalanitat política dels comtats de Rosselló i Cerdanya s'esvaí progressivament tot al llarg del segle XVIII. Tanmateix, els vincles humans i culturals foren prou constants com perquè les referències a la catalanitat del Rosselló reprenguessin en alguns dels grans autors de la Renaixença com Jacint Verdaguer.

20. Es refereix al portuguès Rodrigo MENDES DA SILVA, *Población general de España*, Madrid, 1675.

21. Willem Janszoon BLAEU, *Theatrum Orbis Terrarum, sive Atlas novus*.

22. Ernest LLUCH, *Escrips polítics del segle XVIII*, tom III: *Via fora als adormits*, Vic: IUH Jaume Vicens Vives – Eumo ed., 2005.